

Список використаних джерел

1. Газові ринки ЄС і України: проблеми розвитку та інтеграції (Аналітична доповідь Центру Разумкова)// Національна безпека і оборона.-2008.-№8.-с.2-41.
2. Енергетична стратегія України на період до 2030 року. (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.03.06 №145р.)
3. Імпортно-експортна політика України в енергетичній сфері: стратегічні пріоритети/[А.І.Шевцов, М.Г.Земляний, В.В.Вербинський, А.З.Дорошневич, Т.В.Ряuzова]; за ред. А.І.Шевцова. – Дніпропетровськ: Дор НІСД, 2005.-147с.
4. Кіотський протокол до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату від 11 листопада 1997 року (ратифікований Законом України від 04 лютого 2004 року № 1430-IV).
5. Швец Е.А. Страны Меркосур: природные ресурсы. -энергетика. -интирация. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://geo.1september.ru/article.php?iD=200301403>
- 6.Ріо-де Жанейрська декларація з навколишнього середовища і розвитку. Документ ООН: A/CONF.151/26/(vol.1)- <http://www.un.org/documents/ga/conf/151/aconf/15126-1annex.1.htm>

УДК 339.7:9:336.02(045)

ПРОХОРОВА М.Е.,

Інститут міжнародних відносин НАУ,
кафедра міжнародних економічних
відносин і бізнесу,
к.е.н., доц.

ПАНАТІДІ К.В., студентка

ПЕРСПЕКТИВИ УЧАСТІ УКРАЇНИ У ПРОЦЕСАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ ВАЛЮТНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Анотація. У світлі євроінтеграційних пріоритетів зовнішньоекономічної політики України, а також географічної та історичної близькості до Російської федерації, яка активно пропонує різноманітні варіанти валютної інтеграції як на пострадянському просторі, так і за участі інших країн, в статті розглянуті варіанти участі України у процесах регіональної валютної інтеграції: західний (у контексті вступу до ЄС) та східний (за участю Росії).

Ключові слова: валютна монополія, валютно-фінансова інтеграція, валютний союз, валютні резерви, резервна валюта.

Annotation. In the context of Eurointegration priorities of Ukraine's foreign policy, as well as geographical and historical closeness to the Russian Federation, which actively provides a variety of monetary integration both on Post-Soviet space and the participation of other countries, varieties of Ukraine's participation in the processes of regional monetary integration: Western (in the context of accession to the EU) and East (Russia participation) are considered in this article.

Keywords: currency monopoly, monetary and financial integration, monetary union, currency reserves, reserve currency.

Постановка проблеми. За час існування України здійснено декілька спроб валютно-фінансової інтеграції. Однак бажаного результату досягнуто не було. Можливість участі України у валютному союзі передбачає чітко визначену лінію інтеграції. Пропозиції західного (у контексті вступу до ЄС) та східного (за участю Росії) напрямів наповнені різними перевагами. Об'єктивний аналіз цих двох напрямів надасть можливість визначити пріоритетний напрямок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність і значимість процесів валютної інтеграції привертає увагу як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Деякі аспекти даної проблематики розглядаються у наукових працях Бабаніна О., Кони́на Н., Павлова К., Шумило О. та ін.

Невирішена частина загальної проблеми. Зовнішньоекономічна політика України не має чіткої регіональної спрямованості щодо валютної інтеграції. Варіювання між перспективами Європейського союзу і Росії, не дають можливості продуктивно проводити інтеграційну політику та застосовувати ефективні зовнішньоекономічні механізми.

Мета статті. Проаналізувати західний (Європейський Союз) і східний (Росія) варіанти процесів регіональної валютної інтеграції. Визначити переваги та недоліки кожного, обґрунтувати перспективи участі України в них.

Виклад основного матеріалу. Головним принципом валютної політики впродовж всієї історії СРСР була державна валютна монополія. Вона означала, що держава виступала єдиним законним власником іноземної валюти, яка концентрувалася в одних руках і розподілялася з центру за допомогою валютного плану. Держава мала тоді виняткове право на здійснення операцій з валютними цінностями, на управління золотовалютними резервами, які належали їй. Діяли принципи концентрації валютних резервів і єдності

валютної каси. В умовах планової економіки і валютної монополії валютний ринок в СРСР був відсутній. Держава була єдиним законним власником іноземної валюти і мала монопольне право на здійснення операцій з валютними цінностями і управління золотовалютними резервами. Принцип єдності валютної каси зобов'язував всіх тримати валюту на рахунках в Зовнішекономбанку СРСР. Розвиток валютного ринку і валютних операцій в країні почався лише з кінця 80-х років. В умовах валютної монополії в СРСР валютний курс рубля був рахунковим інструментом і не мав реального впливу на результати господарської діяльності учасників зовнішньоекономічних зв'язків: доходи зовнішньоторговельних об'єднань, що виникали в результаті різниці між світовими і внутрішніми цінами надходили до державного бюджету, а збитки покривалися з нього, отже, мали плановий характер. Після розпаду СРСР нові незалежні держави почали здійснювати економічні реформи не скоординовано. Прагнення республік укріпити національний суверенітет за допомогою випуску власних грошей у поєднанні з появою різних розбіжностей в економічних показниках між країнами унеможливило збереження єдиної валюти [1, С. 457-459].

Проте, починаючи з травня 1993 р., російська сторона робила спроби створити так звану зону рубля нового типу, але через неприйнятність російських умов для інших держав, цей проект не став реальністю [2, С. 84]. Наступною спробою стала Угода про платіжний союз і перспективний план інтеграційного розвитку СНД 1994 р., яка приймалася для забезпечення стабільності розрахунків, взаємної конвертації національних валют і формування на цій основі платіжної системи. Функції здійснення розрахунків

між центральними банками на основі багатостороннього клірингу й операції на валютних ринках покладалися на Міждержавний банк - спеціалізований інститут платіжного союзу [3, С. 95]. Через нездатність практично реалізувати поставлені цілі (відсутність механізму конвертації національних валют, встановлення курсових паритетів без взаємної згоди, перехід на використання іноземних валют у якості резервних, важкий фінансово-економічний стан держав) платіжний союз в рамках СНД виявився недієздатним.

Наступною спробою валютно-фінансової інтеграції стало створення Єдиного економічного простору (Білорусь, Казахстан, Киргизія, Росія) та запланований, проте не реалізований союз Росії і Білорусі. ЄЕП було засновано на ринкових принципах і використанні гармонізованих правових норм, єдиній інфраструктурі й узгодженій податковій, грошово-кредитній, валютно-фінансовій, торговій і митній політиці, що мало забезпечувати вільний рух товарів, послуг, капіталів та робочої сили. Це визначення близьке до того, яке використовується у Європейському Союзі. Різниця полягає в тому, що в ЄС введена єдина валюта й існують конкретні критерії узгодження економічної політики [3, С.96].

2000 р. було створено Євразійське економічне співтовариство

(ЄврАзЕС) - міжнародну економічну організацію, наділену функціями, пов'язаними з формуванням загальних зовнішніх митних кордонів країн-засновників (Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія і Таджикистан; Вірменія, Молдова та Україна – статус спостерігачів), розробкою єдиної зовнішньоекономічної політики, тарифів, цін та інших складових функціонування загального ринку. На сьогодні це найуспішніше інтеграційне економічне об'єднання на території СНД.

За останні вісім років товарообіг між країнами ЄврАзЕС перевищив 100 млрд. дол. США. ЄврАзЕС просувається до створення єдиної економічної зони, аналогом якої можна було б назвати Євросоюз. У ЄврАзЕС вже діє режим вільної торгівлі (без стягування митних зборів і зборів на товари, вироблені на територіях цих країн). З 2010 року планувався до створення Митний союз Росії, Казахстану і Білорусії. В умовах світової фінансової кризи дуже важливим було рішення про створення антикризового фонду ЄЄврАзЕС в 10 млрд. дол. Значний обсяг внесків Росії і Казахстану (відповідно 7,5 млрд. дол. і 1 млрд. дол.) дозволяє поряд з можливостями Євразійського банку розвитку забезпечити видачу країнам-засновникам суверенних позик, стабілізаційних кредитів на реалізацію проектів. Крім того, вже звучали пропозиції щодо введення наднаціональної валюти країн ЄврАзЕС як регіональної резервної валюти [4].

Крім того, за версією The Independent аналізовані раніше країни Перської затоки, Китай, Росія, Японія і Франція начебто розробляють план відмови від доларових розрахунків на нафту, розрахований на 9 наступних років, тобто в 2018 р. планується перейти в нафтових розрахунках від долара до «корзини валют» (строки введення однієї з яких, панарабської, поки що чітко не визначені, що викликає сумніви у реалістичності реалізації даної ідеї) [5].

Таким чином, активні дії Росії щодо намірів валютно-фінансової інтеграції з іншими країнами, а також її значна роль як торговельного партнера України, вимагає аналізу можливого валютного союзу між країнами. Такий аналіз на основі підходу з точки зору теорії оптимальних валютних зон було проведено С. Моїсєєвим. В ході аналізу було визначено готовність окремих країн СНД до вступу у валютний союз на основі економетричного дослідження макроекономічних показників СНД та міжкраїнної торгівлі. По кожній з країн СНД проводилось парне співставлення з Росією, тому висновки щодо перспектив інтеграції стосуються окремих країн, а не вибірки в цілому. У якості критеріїв оптимальності використовувались такі показники як волатильність двостороннього обмінного курсу (вимірюваного як стандартне відхилення логарифму темпу зростання обмінного курсу країни i до валюти країни j), асиметричність реальних шоків (кореляція темпів зростання реального ВВП, волатильність темпів його зростання), асиметричність номінальних шоків (кореляція темпів зростання грошової пропозиції і волатильність його зростання), інфляційна конвергенція, розмір економіки, доля сектора зовнішньої торгівлі у ВВП. Згідно з результатами дослідження максимально привабливою валюта інтеграція може стати для Росії, Білорусії, України, Казахстану, а також Молдови – ці країни найбільше готові до створення валютної зони за участю Росії у якості «якірної» країни. Менш

приваблива інтеграція для Киргизстану, Вірменії, Грузії, Азербайджану та Таджикистану. Тому гіпотетична інтеграція може пройти у два етапи, на першому з яких буде створено ядро єдиної зони, що підвищить переваги інтеграції для країн з меншим ступенем готовності до об'єднання. Проте за межами валютної зони все ж можуть залишитись Узбекистан та Туркменістан [13, С. 462 - 465]. Проте, реалістичність даного сценарію ставиться під сумнів політичними розбіжностями можливих кандидатів на участь у валютній зоні.

Варто зазначити, що розвиток взаємовигідних економічних зв'язків між Росією і Україною має об'єктивні передумови. Тісний взаємозв'язок між країнами обґрунтований їх географічним положенням, загальною історією і безліччю інших чинників. Пріоритетність і особливості економічного співробітництва між Росією і Україною обумовлені багатьма чинниками, у тому числі, що сформувалися в рамках єдиного народногосподарського комплексу СРСР і успадкованими від нього економічними взаємозв'язками, націленістю обох країн на реформування економік. Порівняння макроекономічних показників двох країн за 2000-2014 рр. свідчить про їх стрімке падіння в обох державах, проте слід зазначити, що українська економіка пережила сильніший удар. Порівняльна характеристика основних макроекономічних показників Росії і України за вказаний період представлені в табл. 1

Таблиця 1

Динаміка основних показників Росії та України у 2000-2014 рр.

Країна	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2014
	Темпи зростання ВВП, %										
Росія	10,0	5,1	4,7	7,3	7,2	6,4	7,4	8,1	6,8	6,3	5,0
Україна	5,9	9,2	5,2	9,6	12,1	2,7	7,1	7,3	5,6	4,2	5,8
	Інфляція, %										
Росія	20,8	21,5	15,8	13,7	10,9	12,7	9,7	9,0	11,4	8,4	9,0
Україна	28,2	12,0	0,8	5,2	9,0	13,4	9,0	12,8	21,9	15,7	9,0
	Поточний рахунок, %ВВП										
Росія	18,0	11,1	8,4	8,2	10,1	11,0	9,5	5,9	5,8	2,9	2,9
Україна	4,7	3,7	7,5	5,8	10,6	2,9	-1,5	-4,2	-7,6	-9,7	-2,8

Джерело: складено за даними *World economic outlook: a survey by the staff of the International Monetary Fund. — Washington, DC – October 2009.*

Як показують дані, представлені в таблиці 1, показники темпів приросту ВВП двох країн дещо різняться. Так в 2000, 2005–2009 рр. приріст ВВП в Росії був вищий, ніж в Україні. Проте в період з 2001 р. по 2004 р. економіка України зростала набагато швидшими темпами (досягаючи 12,1 % у 2004 р.), ніж російська, за прогнозами МВФ в 2014 р. її зростання також буде швидшим. Щодо інфляції також існують відмінності: в Російській Федерації відбувається майже планомірне зниження темпів зростання цін з 20,8% в 2000 р. до 8,4% в 2009 р. з певним підвищенням даного показника у 2008 р. Індекс споживчих цін в Україні має більшу, ніж в РФ, амплітуду: від 28,2% в 2000 р. до 0,8% в 2002 р. При цьому зростання, що чергуються, і зниження показника за аналізований період свідчать про нестійкість розвитку української економіки та служить не на користь монетарної інтеграції. Важливим макроекономічним показником є відношення поточного платіжного балансу до ВВП країни. У 2004 р. показники Росії і України були максимально близькі: у Росії це відношення складало 10,1 %, у Україні — 10,6 %. У Україні негативне сальдо платіжного балансу склалося в 2006 р. За прогнозами МВФ при існуючих тенденціях економічного розвитку поточний баланс Росії буде позитивним і в 2014 р., на протипагу Україні, в якій прогнозується його негативне значення (-2,8% ВВП).

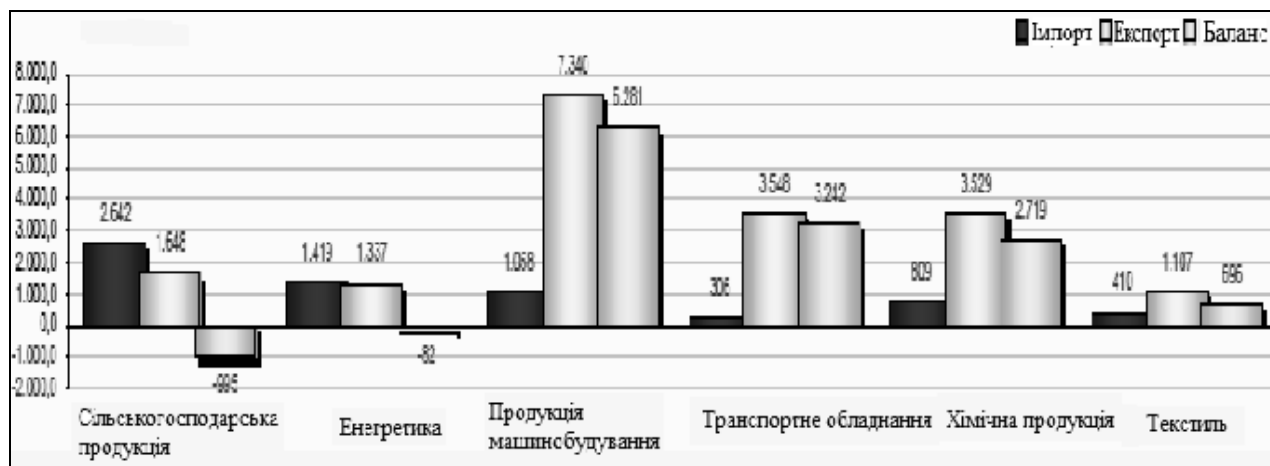
При аналізі економічного співробітництва Росії і України важливого значення набуває дослідження руху трудових ресурсів між країнами. На сьогоднішній день Україна є четвертим за величиною постачальником робочої сили до Росії після Узбекистану, Китаю і Таджикистану. Останніми роками між Росією і Україною в сфері міграції трудових ресурсів відбуваються істотні зміни. Зокрема, якщо раніше економічні переваги Росії в порівнянні з іншими країнами СНД «притягували» іммігрантів, то в даний час економіка основних країн-донорів — України, Казахстану, а також ряду інших держав СНД і Балтії стабілізувалася і стійко розвивається. Поступове поліпшення соціально-політичних умов привело до зниження припливу мігрантів з СНД до Росії. Проте можна очікувати, що посилення кризи в країнах СНД, у тому числі й в Україні, приведе в майбутньому до зростання імміграційного припливу до Росії з цих держав. В цілому, аналіз російсько-українських економічних відносин показує, що Україна є п'ятим за величиною торговельним партнером Росії після Німеччини, Нідерландів, Італії, Китаю і першим в СНД, випереджаючи навіть Республіку Білорусь [6]. Для України Росія виступає ключовим торговельним партнером. Так, за перші 9 місяців 2009 р. обсяги експорту до країн СНД становили 33,7% від загального обсягу експорту, Азії - 31,6%, Європи - 25,2% (у т.ч. до країн Європейського Союзу - 23,5%). Найбільші експортні поставки здійснювались до Російської Федерації - 20,3% від загального обсягу експорту, Китаю та Казахстану - по 4,4%, Білорусі - 3,2%, Італії та Індії - по 3%. Причому, експорт товарів до Китаю зріс у 2,5 рази (за рахунок збільшення поставок чорних металів, а також руд, шлаків

та золи) та Індії - на 29,3% (за рахунок збільшення поставок жирів та олій тваринного або рослинного походження та чорних металів). Імпорт з країн СНД становив 43,6% від загального обсягу, Європи - 35,8% (у т.ч. з країн Європейського Союзу - 33,9%), Азії - 14,1%. У загальному обсязі імпорту найбільші надходження здійснювались з Російської Федерації - 25,3%, Німеччини - 8,6%, Казахстану - 6,1%, Китаю та Узбекистану - по 5,9%, Польщі - 4,8%, Білорусі - 3,6% [7, С.4].

Таким чином, існують факти, що свідчать про можливість створення валютного союзу між Росією та Україною, існують також показники проти. Однак, на даному етапі робота щодо його створення не ведеться, мова йде про надання російському рублю статусу резервної валюти. Необхідно зазначити, що резервна одиниця - грошова одиниця, яка, будучи національними грошима країни, в той же час стихійно або за особливою домовленістю виконує цю роль за її межами в рамках міжнародного грошового обігу [8, С.17]. Вона служить мірою вартості і масштабу цін, засобом обігу, засобом накопичення. Залежно від масштабів поширення і використання – це світові валюти «вищого ешелону» (долар, євро, фунт стерлінгів, єна) або менш значимі регіональні валюти, в число яких, як передбачається, повинен увійти російський рубль. Перетворення національної валюти на резервну – складний багатофакторний процес. Зарубіжні партнери повинні мати потребу в новому розрахунково-платіжному і резервному засобі, проявити довіру і звикнути до цієї нової одиниці. Повинне статися насичення валютного обігу цією одиницею, сформуватися і чітко виявитися її перевага перед іншими засобами міжнародних розрахунків. На цій основі повинна скластися взаємодія з іншими одиницями міжнародних розрахунків і платежів, а можливо, і переважання над ними.

Для перетворення на резервну валюту російський рубль має ряд перепон. По-перше, рубль ділить свій статус національних грошей з іноземними грошовими одиницями, хоча формально за російським рублем закріплені статус монопольного законного платіжного засобу. Хоча останніми роками масштаби доларизації почали зменшуватись, вся інфраструктура, що забезпечує безперешкодний доступ до іноземних грошей і їх вільний обіг усередині Росії, зберігається. Отже, зберігається і дуалізм грошової системи, що абсолютно неприйнятно для валюти, що претендує на роль міжнародного резервного засобу. По-друге, рубль залишається інфляційною валютою з високим показником внутрішнього знецінення, що не може сприяти зміцненню його іміджу в очах міжнародного економічного співтовариства. Високій інфляції відповідають високі процентні ставки за кредитами, а дорогі гроші були і залишаються перешкодою для міжнародної кредитної активності, без якої просування до статусу резервної валюти взагалі неможливе.

З огляду на вищезазначене варто розглянути перспективи західного варіанту участі України у процесах регіональної валютної інтеграції (в даному випадку, європейської). Сьогодні ЄС є найбільшим експортером і другим найбільшим імпортером товарів у світі. За підсумками 2010 року ЄС – найбільший іноземний інвестор в українську економіку (майже 80 % прямих іноземних інвестицій або 28,2 млрд дол.) і другий найбільший торговий партнер України (31 % обсягу зовнішньої торгівлі товарами, 34,3 % імпорту та 27 % експорту товарів) [9]. Структура торговельних потоків між ЄС та Україною представлені на Рис. 1.

Рис. 1. Структура торгівлі ЄС з Україною, млрд. євро

Джерело: *Ukraine EU bilateral trade and trade with the world* // <http://ec.europa.eu/trade/creating-opportunities/bilateralrelations/countries/ukraine/>

Однак, на даному етапі зарано говорити про повноцінне членство нашої країни в ЄС, а тим паче єврозоні, через невідповідність макроекономічних показників, необхідність значних структурних та законодавчих перетворень, проте можна говорити про підготовчі заходи на цьому шляху. Зокрема це: підготовка до підписання угоди про вільну торгівлю; заходи щодо спрощення візового режиму, що має сприяти рухові трудових ресурсів; наближення українського законодавства, зокрема у валютній сфері, до європейських стандартів.

Повноцінна участь України у процесах європейської валютної інтеграції можлива після набуття країною повноцінного членства в ЄС, якому має передувати перебування у статусі асоційованого члена (протягом 5-10 років), кроком до набуття останнього є підписання Угоди щодо зони вільної торгівлі.

Виконання угоди має відкрити для України доступ до єдиного ринку

ЄС, дасть змогу знизити нетарифні бар'єри для українських товарів на ринках ЄС, створити інституції та встановити прозорі правила гри для бізнесу, зменшити залежність стану економіки, розвитку підприємництва від змін політичного клімату. Зняття нетарифних бар'єрів є надзвичайно важливим, адже на теперішній час відмінності в технічних і санітарних стандартах, системах стандартизації та сертифікації, а також викривлення умов конкуренції (наприклад, форма державної допомоги, яка надається підприємствам і галузям) являються суттєвим бар'єром [10].

Проте, реалізація положень про вільну торгівлю потребуватиме витрат як з державного бюджету, так і з боку українського підприємництва: витрати на гармонізацію національного законодавства з європейським, яке постійно змінюється; фінансування створення відповідних інституцій; витрати на перекваліфікацію кадрів з секторів, що не витримують сильної конкуренції.

Створення ЗВТ (поглиблена зони вільної торгівлі), крім скасування мит, передбачає досягнення повного зближення в регуляторній і торговельній сферах (в галузі технічних стандартів, санітарних і фітосанітарних правил, регулювання внутрішнього ринку, екологічної безпеки, політики конкуренції, корпоративного управління і конкурентоспроможності підприємств; інновацій і промислової політики, прав інтелектуальної власності, державних закупівель, фінансових послуг тощо).

Серед інституційних перешкод на шляху для створення ЗВТ варто відзначити, як внутрішні (інституційна неререформованість українських державних структур, політична нестабільність в Україні), так і зовнішні (забюрократизованість процедури прийняття рішень в ЄС, обмежені обсяги фінансування технічної допомоги Україні в галузі євроінтеграції з боку ЄС, відсутність єдиної енергетичної і міграційної політики ЄС).

На останньому раунді переговорів щодо створення ЗВТ з ЄС, Угода так і не була підписана через недосягнення домовленостей з ряду важливих питань (зменшення тарифів на сільськогосподарську продукцію, санітарні та фітосанітарні норми, лібералізація ринку послуг, використання географічних назв), які впливають на багатьох українських виробників, зокрема алкогольної, молочної промисловості, компанії транспортного сектору та позиції українських заробітчан в ЄС [11, С.16-17].

Під час переговорів щодо укладання Угоди про асоціацію та її економічної складової - Угоди про створення поглибленої зони вільної торгівлі - Україна має наголосити на досягненні скасування антидемпінгових заходів щодо українських виробників і запобігання новим антидемпінговим санкціям; покращення торговельного балансу України у торгівлі з ЄС, зокрема за рахунок експорту української середньо- і високотехнологічної продукції (укладення контрактів на постачання літаків АН-148, іншої продукції аерокосмічної галузі, суден різного класу тощо); укладання Угоди про узгодження технічних стандартів; прискорення процесу гармонізації стандартів якості та норм відповідності України та ЄС; забезпечення дієвого правового захисту українських компаній на ринках ЄС.

Висновки. Таким чином розгляд двох варіантів участі України у процесах регіональної валютної інтеграції: західний (у контексті вступу до ЄС) та східний (за участю Росії) показує, що недоліки східного варіанту – у відсутності реальних економічних заходів щодо створення валютного союзу, а перспективи рубля в якості резервної валюти гальмуються через існуючу доларизацію російської економіки, високий рівень інфляції та відсоткових ставок в країні.

Список використаних джерел:

1. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: Учебник/Под ред. Л.Н. Красавиной. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Финансы и статистика. - 2005. — 576 с.: ил.
2. Федулова Н. Содружество Независимых Государств – 15 лет спустя // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 12. – С. 82–91.
3. Астапов К. Формирование единого экономического пространства стран СНГ // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 1. – С. 95–100.
4. Кони́на Н. ЕврАзЭС введет свою валюту? // Российская Бизнес-газета. – 2009. - №697.
5. Fisk R. The demise of the dollar // The Independent. - 6 October 2009. - <http://www.independent.co.uk/news/business/news/the-demise-of-the-dollar-1798175.html>
6. Павлов К.В. Российско-украинское экономическое сотрудничество: региональный аспект / Павлов К.В., Растворцева С.Н.// Проблемы современной экономики. – 2009. - №3 (31).
7. Зовнішня торгівля України товарами за січень-серпень 2009 року // Державний комітет статистики України. Експрес-випуск.
8. Борисов С.М. Российский рубль – резервная валюта? // Деньги и кредит. – 2008. - №3. – С. 17-21.
9. Бабанін О. Нова посилена угода Угода «Україна - ЄС»: здобутки та перспективи для України. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/1.htm>
10. Шумило О. Зона вільної торгівлі: крок назустріч ЄС? // стаття за результатами обговорень Ялтинського саміту та досліджень Міжнародного центру перспективних досліджень «Оцінка наслідків Угоди про вільну торгівлю між Україною та ЄС» та Міжнародного інституту порівняльного аналізу «Український бізнес в ЄС: виклики та бар'єри».
11. Зона свободной торговли с ЕС: приходите завтра // Инвестгазета. – 2009. - №47. – С. 16-19.